

POROČILA

PREISTORISKI NALAZI IZ CRNOBUKI KOD BITOLJA

Milutin Garašanin

Crnobuki spada u malobrojna poznata nalazišta starijeg preistoriskog doba u N. R. Makedoniji. Otkrio ga je prilikom svog rekognosciranja u ovom kraju V. J. Fewkes, koji je ovde preduzeo i manja iskopavanja.¹ Nedavno se na ovo nalazište kratko osvrnuo i V. Milojčić u jednom kratkom prikazu ranijih preistoriskih nalaza ovih krajeva.² Nalaze iz Crnobukia pripisao je on kasnom neolitu i ranom bronzanom dobu. Kako pokazuje arheološki materijal ova je ocena potpuno pravilna.³

U pogledu karaktera nalazišta upućeni smo isključivo na sumarne podatke Fewkes-a. Iz njih vidimo da se radi o jednom naselju na humci — tumbi, kakve su u istom obliku, no pod raznim nazivima — magoula, magoura, Selišna mogila, tell, hüyük, dobro poznate na velikom delu Balkanskog Poluostrva, Donjeg Podunavlja i Prednje Azije. Tumba je bila manjih dimenzija i oštećena kopanjem rovova u Prvom svetskom ratu, tako da pri iskopavanjima nije mogla biti ustanovljena nikakva stratigrafija.⁴ S toga smo za ocenjivanje ovog nalazišta upućeni isključivo na tipologiju. Iako ova često nije dovoljno pouzdana, u konkretnom slučaju nam pruža toliko pouzdanih elemenata, da je datiranje nalazišta, ako i ne u svim detaljima, potpuno moguće. Vidimo naime da se materijal iz Crnobukia može pripisati neolitskom i ranom bronzanom dobu. Ova datacija proizlazi prvenstveno iz studije keramike i plastike sa našeg nalazišta, na kojoj ćemo se s toga naročito zadržati.

¹ V. J. Fewkes, Archaeological reconnaissance in Yougoslavia, Bulletin of American School of Prehistoric Research 10, 1934, 51—52.

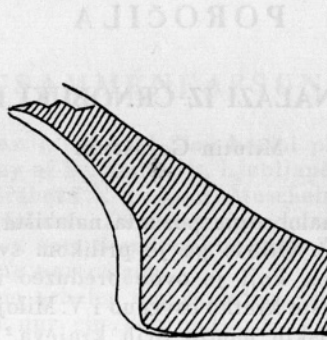
² Milojčić, Chronologie der jüngerer Steinzeit Mittel- und Südosteuro-pas (1949), 65.

³ Zanimljivo je da su W. A. Heurtley-u ostali nepoznati rezultati Fewkes-ovog rada. Tako, po njemu u dolini Crne postoji još pored Armenochori svega jedno nalazište — Karaman — na kome ima neolitskih nalaza. Up. Prehistoric Macedonia (1939), 151, n. 1.

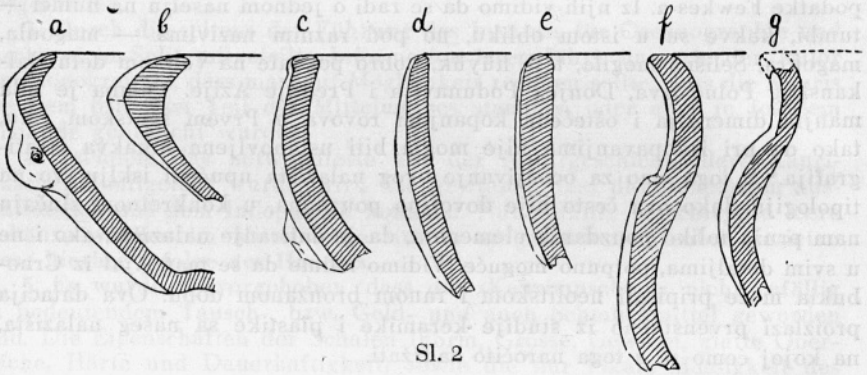
⁴ Iskopavanja su uostalom bila za to sasvim nedovoljna. Kako mi saopštava Dj. Mano-Zisi koji je iskopavanjima prisustvovao, radilo se tu samo o jednom bunaru, iskopanom do dubine oko 1,50 m, u vremenu od nekoliko sati.

Neolitsko doba

a) **Stariji neolit** (?). Možda se ovom periodu može pripisati jedan fragmenat niske, pune cilindrične noge suda, od neprečišćene zemlje, svetlo-mrke boje, bez prevlake, koji se daje dovesti u vezu sa tipičnim formama starčevačke kulture (sl. 1). Ipak, ovaj usamljeni nalaz nedovoljan je za izvodjenje makakvih zaključaka.

Sl. 1

Sl. 2

b) **Mladji neolit**. Iz ovoga perioda raspoložemo većom količinom keramičkih fragmenata. Ukoliko se oni daju pouzdano opredeliti pripadaju bez izuzetka keramici finije frakture. Sudovi su od dobro prečišćene zemlje, relativno dobro, ma da ne svi podjednako pečeni, u vezi sa čim boja preloma varira od sivkaste do beličaste. Površina sudova prevučena je vrlo tankom prevlakom, koja se nekad u prelomu i ne daje izdvojiti od jezgra suda, nikada se ne ljuspa, a boje je crne, sive ili kestenjasto-crvenkaste. Prevlaka je mehanički glačana tako da se na površini nekih fragmenata vide i tragovi horizontalnog glačanja, a može biti bez sjaja ili imati mat sjaj. Po pravilu se prevlaka nalazi na obe strane sudova, i iste je boje na

njima. Dešava se međjutim, naročito kod sudova sa slikanjem belom bojom, da prevlaka na unutrašnjoj strani ima naročitu crvenu boju, koja je nastala dodavanjem bojjenih materija. Oblici posudja koji su ovde zastupljeni bili bi sledeći:

1. Zdele, koje se pojavljuju u više varijanata i to: a) sa uvučenim obodom, zaobljenog ili oštrog profila (sl. 2 a, b, d); b) sa oštrijim profilom, gde se izdvaja vrat, rame i trbuh (sl. 2 f, g); c) sa naglašenim obodom i zaobljenim ramenom (sl. 2 c); d) konične, ukoliko se ovde ne radi o šupljjoj nozi (sl. 3). Oblici b—d znatno su redji od oblika a.

2. Plitki tanjiri sa zadebljanim obodom. I ovaj je oblik veoma redak (slika 6).

Svojim tehničkim odlikama i oblicima ulazi ovaj materijal u okvir dobro poznate crne uglučane keramike jugoistočne Evrope. To je t. zv. black polished ware Makedonije,⁵ G1a grupa Tesalije — »podunavska« keramika iz Larise,⁶ a slična se keramika nalazi i dalje prema jugu na primer u Orchomenosu,⁷ zatim na neolitskom Kritu i u subneolitskom Tiganiu na Samosu.⁸ Istom keramičkom kompleksu pripada i vinčanski neolit, a preko Thermi na Lesbosu,⁹ vezuje se ova grupa i za pojave ranog bronzanog doba u drugim nalazištima Male Azije, na čiju je vezu sa neolitom Balkana već ukazivano u arheološkoj literaturi.¹⁰

Keramika ove vrste u Crnobuki, primenjuje razne ornamentalne tehnike i to: 1. slikanje belom bojom na tamnom pozadju; 2. slikanje u tehnici crusted ware; 3. kanelovani ornament; 4. udubljeni ornament; 5. urezani ornament. Retki su primerci bez ikakvih ornamenta.

1. Slikanje belom bojom na tamnom pozadju nalazi se na zdelama oblika a, b, d (sl. 3—5). Ornamenti su izvedeni mat belom bojom bez sjaja koja u sebi ne sadrži grafita. Primenjeni motivi su snopovi paralelnih vertikalnih i kosih linija, koji po pravilu polaze od oboda. Kod oblika b, ponavljaju se ovakvi sistemi na vratu i ramenu. Sem toga se nalaze i motivi šrafiranih trouglova i krivolinejni ornament (sl. 4—5). Slikanje se vrši na crnoj, sivoj, ili kestenjasto crvenoj prevlaci. Jedna grupa intenzivno skroz crveno pečeni fragmenta sa ovakvom dekoracijom nastala je svakako nenamerno, pod dejstvom visoke temperature požara.¹¹

Ova keramička vrsta takodje je dobro poznata u celom području u kome i crna keramika. To je white on black keramika čitavog niza kasno

⁵ Heurtley, op. cit. 67 i dalje.

⁶ Wace-Thompson, Prehistoric Thessaly (1912), 17; K. Grundmann, Athenische Mitteilungen 57, 1932, 109 i dalje.

⁷ E. Kunze, Orchomenos II (1931), 19 i dalje.

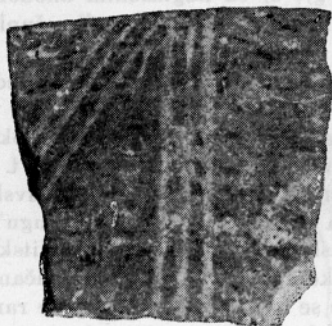
⁸ R. Heidenreich, Athenische Mitteilungen 60—61, 1935—36, 126 i dalje.

⁹ W. Lamb, Excavations at Thermi in Lesbos (1936), 73 i dalje.

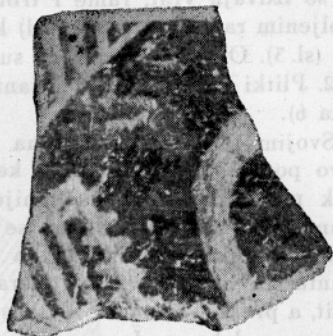
¹⁰ K. Bittel, Prähistorische Forschung in Kleinasien (1934), 85—86; Isti, Grundzüge der Vor- und Frühgeschichte Kleinasiens (1945), 10; Milošević, Chronologie der jüngeren Steinzeit Mittel- und Südosteuropas (1949), 76.

¹¹ Na ovu ukazuju sledeće činjenice: A. oblici ove keramike potpuno odgovaraju onima kod slikane keramike sa belim motivima na tamnom pozadju; B. isti je slučaj i sa ornamentalnim motivima; C. pod dejstvom visoke temperature bela boja se sasvim izgubila, te se od nje sačuvalo samo trag, što svakako nije mogla biti prvobitna namera grnčara.

neolitskih lokaliteta Makedonije, od koje se, kako ističe i Heurtley, ne može izdvojiti i keramika drugih boja sa istom vrstom ornamentike,¹² G1a1 grupa Tesalije, u kojoj se pored crne, takodje javljaju i druge boje prevlake, kao u Tsangli.¹³ Keramika sličnog karaktera poznata je i dalje na grčkom kopnu, medju neolitskim nalazima Orchomenosa i Korinta,¹⁴ u subneolitskom Tiganiju,¹⁵ Thermi, gde se javlja osobito u fazi B (naselje III

Sl. 5

Sl. 4

i IV A).¹⁶ U vezi sa Thermi ukazivano je i na analogije dublje u Maloj Aziji i u samoj Troji,¹⁷ pa čak i do Mersina XII.¹⁸ Ovde ne možemo uzeti u obzir light on dark keramiku kasne faze ranoheladskog perioda. Iako se mora računati sa mogućnošću izvesne veze sa njom, njeni složeniji motivi i oblici ne dopuštaju direktno vezivanje.¹⁹ Nasuprot tome moramo istaći da je naša keramička grupa u stvari identična sa slikanom keramikom ove vrste u fazi I hubanjsko-humske grupe, a u vezi sa tim i sa odgovarajućim

¹² Heurtley, op. cit. cat. 37—41, fig. 17 e (Servia); cat. 110—111, 113, 114, 116, fig. 18 (Vardina); cat. 133, fig. 27 (Kritsana); fig. 25 g, h (Hagios Mamas). Slične nalaze pominje Heurtley i iz Kaputzedes, op. cit. 71, i Aivate, fig. 21 a. Za keramiku istoga karaktera no druge boje osnove uporedi ibidem, cat. 86 (Servia), 128—129 (Gioumenitza), 143—144 (Kritsana). Za odnos prema white on black, ibidem, 72—73.

¹³ Wace-Thompson, op. cit. 101, fig. 55 a—l, 58 e (Tsangli); ibidem, 152 (Rhini). Up. Tsountas, Dimini-Sesklo (1908), 242, fig. 142; Wace-Thompson, op. cit. 199 (Chaeroneia); 204 (Drachmani). Uporedi i H. Hansen, Early Civilization in Thessaly (1935), 60; Grundmann, op. cit. T. XXVI, 6, 7, 9, 10.

¹⁴ Kunze, op. cit. 13, Abb. 9, T. V, 3 i T. VIII a; S. Weinberg, Remains of Prehistoric Corinth, Hesperia VI (1937), 512, fig. 29 f, h. Pisac ove pojave smatra importom.

¹⁵ Heidenreich, op. cit. 128. Up. naročito T. XXXIX, 2, 5; XL, 4. Noge pehara slične onim u Tesaliji, kao ibidem T. XXXIX, 3 ukazuju da je možda i naš oblik zdele D ustvari pehar na nozi. Up. Kunze op. cit. 14.

¹⁶ Lamb, op. cit. 78 (Town I—II); ibidem 82, T. XXX (uglavnom Klass B = Town III—IV a).

¹⁷ Up. na pr. C. Schuchhardt, Wer hat Troia I gegründet?, Abhandlungen der Preussischen Akademie der Wissenschaften, Phil.-hist. Kl. 40 (1940), 7, Abb. 5.

¹⁸ Lamb, op. cit. 88 (Troia, Jortan, Emet); Milojević, op. cit. 26.

¹⁹ Up. na pr. H. Goldman, Eutresis (1933), 117, fig. 155—156, Pl. VIII.

pojavama u drugim delovima unutrašnjosti Balkanskog Poluostrva.²⁰ Ovi nalazi međjutim pripadaju ranom bronzanom dobu, a i apsolutno hronološki pripadaju kasnijem periodu, te predstavljaju kasniji prodor pomenutih kulturnih elemenata na trup Balkanskog Poluostrva.

2. Slikanje u tehnici *crusted ware* nalazimo u stvari na svega jednom pouzdanom primerku oblika 2 (sl. 6): na obodu suda naneta je u debelom sloju bela boja kojom su izvedeni motivi paralelnih poprečnih crta, dok se u unutrašnjosti recipienta nalaze krivolinejni motivi izvedeni crvenom bojom, u istoj tehnici.

Ova je tehnika znatno manje rasprostranjena od prethodne. U samoj Makedoniji je retka, a još su redje direktne analogije našem primerku u obliku, tehnici in motivima. Kao takav treba pomenuti nalaz iz Kaputzedes.²¹ U Tesaliji grupe G1g i G1d ne mogu se tretirati kao identične,²² iako među materijalom G1g iz Diminija postoje i bliske direktne analogije. Ove se nalaze i u kompleksu kasnije kulture na severu, bubanjsko-humske grupe I.²³

3. Kanelovani ornamenta znatno su redji u Crnobuki. Primenjuju se na fragmentima oblika 1 a (sl. 2 a, b), kao i na primercima čiji se oblik ne daje bliže utvrditi. Ornamenti mogu biti izvedeni kao vrlo fine kanelure slične onima u vinčanskoj kulturi, ili pak kao šira i jače naglašena rebra. Po pravilu nalaze se one na spoljnoj strani oboda sudova, rasporedjene u vertikalne ili kose snopove.

Svojim karakterom kanelure na materijalu iz Crnobuki odgovaraju, koliko se po slikama daje zaključiti obema vrstama keramike ovog tipa, *rippled* i *ribbed*, koje pominje Heurtley.²⁴ Prilično retka dalje prema jugu, ova keramička grupa dobro je poznata u pravcu istoka,²⁵ te i nju nalazimo

²⁰ A. Oršić-Slavetić, Bujanj, eine vorgeschichtliche Ansiedlung bei Niš, Mitteilungen der prähistorischen Kommission der Akademie der Wissenschaften IV, 1—2 (1940), 31, T. IV; M. Garašanin-D. Garašanin, Arheološka nalazišta u Srbiji, Beograd 1951, 17—18, 236; M. Garašanin, Sveti Kirilovo-Bujanj, Starinar N. S. II (1951), 13 i dalje. Up. D. Garašanin, Iz preistorije Zemuna, Muzeji III—IV (1949), 79 i dalje, sl. 5. Bittel, Kleinasiatische Studien (1942), 149—150, ukazuje na vezu belo slikane keramike kao u Thermi, sa Balkanom.

²¹ Heurtley, op. cit. 74, fig. 22 a; L. Rey, Observations sur les premiers habitats de la Macédoine (1922), 234, fig. 55.

²² Wace-Thompson, op. cit. 17—18; 32—33, T. IV, V (Rakhmani); 61 (Sesklo), 55 (Messiane Magula), 77 (Dimini), 111 (Tsangli), 152 (Rhini), 143 (Tsani), 166 (Phthiothic-Thebes), 169 (Magula Aithiniotiki); Hansen, op. cit. 87—89; Grundmann, op. cit. 128 — pojedinačni nalazi. Up. naročito Tsountas, op. cit. fig. 204, koji je najbliži primerku iz Crnobuki.

²³ Oršić-Slavetić, op. cit. 34 i d. T. V i d.; za *crusted ware* u vinčanskoj grupi — M. Garašanin, Hronologija vinčanske grupe (1951), 56—57, smatramo da je mogla nastati prenošenjem uticaja sa juga u sintaksu vinčanskih oblika i ornamenta.

²⁴ Heurtley, op. cit. 69, fig. 11, cat. 19—29, 34, 36, fig. 21 b, 25 l, n, 27 b, l, cat. 104—105. — Nalazišta Servia, Kaputzedes, Vardina, Aivate, Hagios Mamas, Kritsana, Armenochori.

²⁵ Sa ovim se ne može direktno paralelisati materijal iz Orchomenosa, Kunze, op. cit. 16—17, T. VI—VII; up. Lamb, op. cit. 78, 82, 85, T. XIV.

na teritoriji Male Azije. Inače je kanelura najspecifičniji dekorativni element vinčanske grupe.²⁶

4. Udubljeni ornamentički zaslužuju zasebnu pažnju (sl. 7 a). Ovde su ornamentički udubljeni u meku zemlju pomoću nekog orudja, tako da u udubljenim linijama izbija na površinu svetlija boja zemlje suda, nasuprot tamnijoj prevlaci. Ornamentički motivi odgovaraju onima kod grupa 1 i 3.

Sl. 5

Tako se nameće utisak da ova keramička grupa u stvari odgovara istim umetničkim tendencijama kao i slikana belom bojom, i da su isti efekti postizani samo uz primenu drugih tehničkih sredstava.

Ova ornamentička tehnika, bar u karakteru identična sa pojavama na našim primercima iz Crnobuki, gde je srazmerno česta, nalazi se prilično retko u Makedoniji.²⁷ Njene bliske analogije nalazimo u Maloaziskom kompleksu; i to ne samo u njegovom zapadnom delu, već i dalje prema istoku.²⁸ I iz Vinče, vinčansko-tordoške faze, poznata je jedna zdelica sa ovakvom dekoracijom.²⁹

T. XVII p. Ornamentika se javlja kroz sve tri faze. Za dalje analogije u Maloj Aziji, up. ibidem, 87. Kanelovani ornamentički nalaze se i na keramici iz Isparta mada je ova sasvim drugog oblika. Up. Bittel, op. cit. 177, Abb. 52 i dalje.

²⁶ M. Garašanin, op. cit. 33—34, 56.

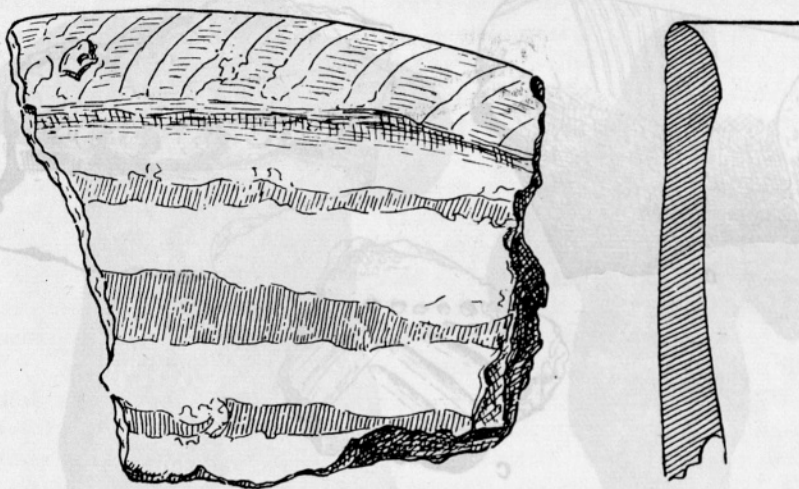
²⁷ Slična je ornamentika iz Armenohori koju Heurtley, op. cit. naziva „scratched“. Up. Rey, op. cit. 224—225 (style 3), T. XXII, 2—3, XXIII, 4. Poslednji primerak pisac izdvaja u zasebnu grupu. Materijal kod Rey-a je iz Kapuzedes (Kapoudjilar).

²⁸ Up. na pr. H. Schmidt, Schliemanns Sammlung trojanischer Altertümer (1902), 4, nr. 115—123. Bittel, Prähistorische Forschung in Kleinasien, 65, T. IV, 2 (Alisar). K. Bittel-H. Otto, Demirci Hüyük (1939), T. 6, 7. R. Oguz-Arik, Les fouilles d'Alaca Hüyük (1937), CCXVI, Al. 858 (sa navedenim analogijama). Niveau III — up. Cl. F. A. Schaffer, Stratigraphie comparée et chronologie de l'Asie occidentale (1948), Pl. XXXIX. Verovatno da na istu težnju ukazuju i belo inkrustovani ornamentički na posudju tamne boje, koji su dobro poznati u Maloj Aziji i nalaze se već u vrlo ranom periodu, na pr. u Sakçagözlü, Bittel, op. cit. 11.

²⁹ M. M. Vasić, Preistoriska Vinča IV (1936), sl. 31 a.

5. Urezani ornamenti nalaze se na svega jednom fragmentu keramike čiji se oblik ne da bliže odrediti. Površina je prevučena debelom prevlakom, koja je svuda tamo gde nema urezanih ornamentata ugačana do sjaja. Ornamenti se sastoje od duboko urezanih linija i tačaka (sl. 7 c).

Svim svojim odlikama ovaj fragmenat potpuno odgovara t. zv. later icised keramici kasnog neolita Makedonije.³⁰ Tu se imaju svakako uvrstiti i izvesni fragmenti koje je Heurtley publikovao medju materijalom bronzanog doba, iako dopušta mogućnost njihovog neolitskog porekla.³¹

Sl. 6

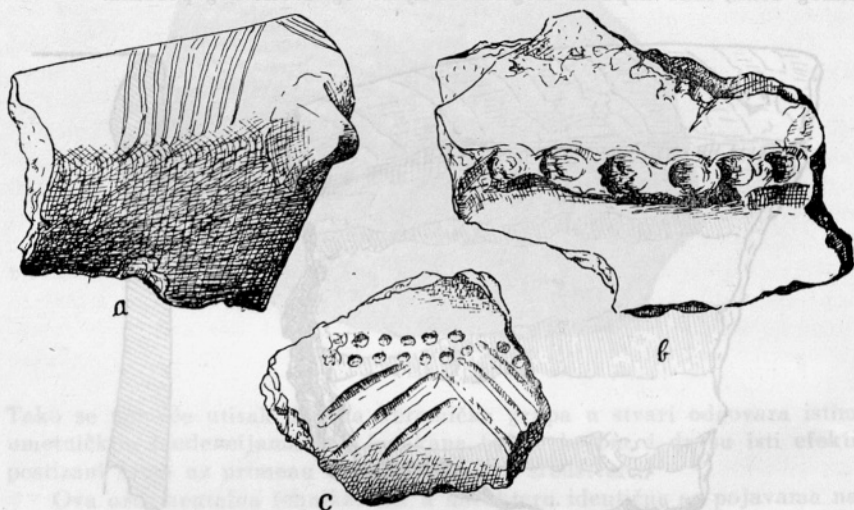
Drške su na neolitskom materijalu veoma retke. One se pojavljuju u vidu bradavičastih ispupčenja i to isključivo na zdelama oblika a—c. Bradavice su nekad vrlo uske i duge, kao na primer u keramici bodrogkeresturskog tipa, ili zdepastije i glomaznije kao na materijalu vinčanskog neolita. Retke su horizontalno skroz bušene bradavice. U jednom slučaju, na sudu oblika c javlja se izduženo bradavičasto ispupčenje. Bradavičaste drške po pravilu se nalaze na prelomu zdela sa uvučenim obodom ili neposredno ispod preloma (sl. 2 a, c).

Ne manje značajnu vrstu neolitskih nalaza iz Crnobuki predstavlja plastika (sl. 8—13). Ukoliko su sačuvani primerci statueta čiji se oblik daje bliže fiksirati, vidimo da se uglavnom radi o dva osnovna tipa ljudskih figura: A. stojećem i B. sedećem. Medju sedećim figurama možemo izdvojiti one koje prikazuju figuru na zemlji i one koje su izgleda zamišljene kao pretstava figura na stolici. Kod tipa A (sl. 12) i prve grupe tipa B obrada

³⁰ Heurtley, op. cit. 74, fig. 13 I, d, cat. 62 (?).

³¹ Ibidem, fig. 61 d, e, 191 (Servia). Up. odličnu analogiju R. Ogüz Arik, op. cit. CXXII—CXXIII, Al. 820.

statueta je veoma primitivna, površina je gruba bez ikakve prevlake, rapava, prljavo mrke do kestenjaste boje. Kod pomenute vrste tipa B, noge nisu naznačene kao izdvojene, i pretstavljene su verovatno kao ispružene unapred (sl. 8). Još jedna karakteristika kod ove vrste figura bila bi u tome da ove statuete nemaju glave već se na njihovom gornjem delu nalazi tipična rupa u koju je glava utvrđivana. Kod druge grupe statueta tipa B (sl. 9), kome po opštem karakteru moramo pripisati i jako stilizovani

Sl. 7

primerak sl. 10 i fragmenat sl. 11, površina je glatka, modelacija bolja, ruke su prikazane kao savijene na dole. Statuete imaju glavu iako je ova jako stilizovana.

Statuete iz Crnobuki predstavljaju za Makedoniju gotovo izuzetnu pojavu, pošto je kasni neolit ove oblasti veoma siromašan takvim materijalom. Pa i inače je statueta iz Crnobuki dosta teško naći analogije. Svakako su u tom pogledu najzanimljivije tesalske terakote sa otvorom za glavu koje se uglavnom mogu pripisati Rakhmani fazi.³² Što se tiče sedećih statueta druge grupe, možda će im najbliža biti sedeća muška figura iz Zerelije, koja takodje pripada kasnoj fazi tesalske kulture.³³

³² Wace-Thompson, op. cit. 41, fig. 25 b, c, d (Rakhmani); 69, up. Tsountas, op. cit. T. 34, 1, 35, 1 (Sesklo); 83, Tsountas, ibidem, T. 36, 1, 3, 5 (Dimini). Sedeći po glavi od kamena nadjenoj u Tsangli, Wace-Thompson, op. cit. 125, bilo je ovakvih figura i na tome nalazištu. Za nalaz ovakve figure u Gumelnica grupi, up. V. Dumitrescu, Dacia VII—VIII, 1937—1940, 97 i dalje. Sličan primerak statuete poznat je i iz Vinče (slučajan nalaz).

³³ Wace-Thompson, op. cit. 162, fig. 109 k. Donekle su slični i dva primerka iz Tsanglija, od kojih je jedan reprodukovano, ibidem, 122 i d, fig. 75 e, no su oni stariji, pošto su nadjeni u sloju III koji pripada Sescklo fazi. Da

Rano bronzano doba

Medju keramičkim materijalom ovoga perioda nailazimo kako na sudove grube, tako i na one finije frakture. Ovi poslednji međjutim znatno su redji. Fraktura skoro u potpunosti odgovara onoj kod pozno neolitske keramike, pa je i boja fragmenata uglavnom siva i crna. Međjutim usled neujednačenog intenziteta pečenja česte su različite nianse boja na jednom istom sudu, što je tipično i inače za makedonski materijal ovoga doba.³⁴

Sl. 8

Sl. 9

Fragmenti dopuštaju rekonstrukciju svega jednog osnovnog keramičkog oblika koji se, međjutim, pojavljuje u dve varijante: suda sa cilindričnim vratom, višim ili nižim, i jednom (ili dve?) drškom koja spaja obod sa ramenom, ne prelazeći preko oboda (sl. 14 b, c; 15). Na jednoj fragmentovanoj dršci ove vrste nalaze se na gornjem delu horizontalni žljebljeni ornamenti. Jedan primerak drške, sa trbuha nekog suda, ima po sredini uzdužan, dubok žljeb (sl. 16 a). Interesantno je pomenuti da se od ornamentalnih tehnika ranijeg perioda na jednom fragmentu suda sa visokim cilindričnim vratom javljaju i kose crte slikane belom bojom.

se ovde ne radi o slučajnom poremećaju sloja dokazuje činjenica da je jedan od pomenutih primeraka ukrašen slikanim ornamentima u tehnici A 3 B (red on white).

³⁴ Heurtley, op. cit. 79 i d.

Možda bi se keramika ove vrste smela pripisati još i poznom neolitu u kome takodje postoje sudovi sa jednom drškom.³⁵ Ipak protiv ovoga govorele bi sledeće činjenice: 1. u neolitskom periodu drške su pretežno trakaste a u rano bronzano doba okruglog preseka, kao što je to slučaj i kod naših primeraka;³⁶ 2. primerci iz Crnobuki nalaze svoje analogije medju materijalom ranog bronzanog doba sa drugih nalazišta Makedonije.³⁷ Ovome ne smetaju beli ornamenti na jednom od naših fragmenata, jer se ta tehnika, ma da retko, održava i u rano bronzano doba.³⁸ I pomenuta drška sa uzdužnim žljebom nalazi svoje direktne analogije u tom periodu.³⁹

Gruba keramika preteže u ovom periodu. Sudovi su od slabo prečišćene zemlje koja sadrži mnogo kamačića i zrnaca peska, loše su pečeni te im je prelom crne do sive boje. Površina žuto-mrke do prljavo sive boje, često sa mrljama od neujednačenog pečenja, nema naročite glačane prevlake. Zidovi su često jako debeli.

Kao oblici sudova daju se pouzdano ustanoviti: a) veći sud koničnog oblika sa bradavičastom drškom (sl. 14 f); b) poklopac koničnog oblika sa bušenom drškom na najvišem delu (sl. 17 b); c) minijturni sudić sa jednom drškom (sl. 17 a); d) veći sudovi sa raznim formama drški, čiji se oblik iz fragmenata ne da bliže rekonstruisati. Oblici b i c pripisani su ovom periodu na osnovu analogija sa drugih nalazišta, iako na ovima nismo našli poklopaca identičnih sa našim.⁴⁰

Najkarakterističnija pojava na keramici ove vrste svakako su drške. One se nalaze u sledećim oblicima: a) tunelaste, duguljaste drške na truhlu grubih sudova (sl. 18); b) obične trakaste drške; c) t. zv. drške u obliku jadca (sl. 14 a); d) drška u obliku jezička (sl. 14 e, f); e) slična drška no sa dva ispupčenja, u sredini izdubljena (sl. 14 d).

Za sve ove pojave mogu se navesti mnoge analogije. Tunelaste drške istoga oblika dobro su poznate iz Makedonije.⁴¹ Kako pokazuje stratigrafija Kritsane drške identične sa onim iz Crnobuki pripadaju srazmerno kasnom periodu.⁴² Varijante istog tipa drške dobro su poznate i u ranoheladskom kompleksu, a prema istoku nalaze se i u Thermi, Troji i maloaziskom

³⁵ Ibidem, cat. 114 (Vardina), 127 (Toptsin), 155—157 (Olint), fig. 21 c (Aivate).

³⁶ Ibidem, 72.

³⁷ Ibidem, cat. 185—187, 196, 201 (Hagios Mammas), 254 (Saratse).

³⁸ Ibidem, 83.

³⁹ Ibidem, fig. 56 f (Saratse).

⁴⁰ Ibidem, cat. 188 (Hagios Mammas); E. Kunze, *Orhomenos III* (1934), 71, Abb. 31, iako oblik ima oštriju profilaciju no onaj iz Crnobuki. Nalaz pripada ranoheladskom periodu.

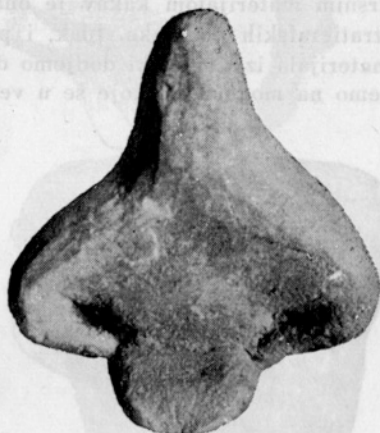
⁴¹ Heurtley, op. cit. fig. 37 a—d (Kritsana), 45 j (Hagios Mammas), cat. 216 (Vardarophtsa), 242 (Kilindir), 252, fig. 56 d (Saratse). Up. naročito fig. 57 a—d (Saratse), fig. 62 f (Servia), 354—357 (Armenohori). Sem na ovom poslednjem nalazištu, slične drške na grubom sudu nalazimo i ibidem, cat. 204, 208 (Hagios Mammas), 265 (Saratse).

kompleksu.⁴³ Približno u istom kompleksu raširene su i ostale drške koje smo ovde pomenuli.⁴⁴

Kao još jednu karakterističnu pojavu na keramici iz Crnobuki treba pomenuti i plastična rebra na sudovima (sl. 7 b). Pored plastičnih rebra ukrašenih udubljenim ornamentima, nalazi se ovde i tipični polumesečasti ornamenti, u stvari prvobitno verovatno jedna vrsta drške (Handhabe), koji je tipičan za ranobronzanodopski kompleks koji nas ovde zanima (sl. 16 b).⁴⁵

Sl. 10

Sl. 11

Kod većeg broja keramičkih fragmenata nije bilo moguće izvršiti bliže vremensko opredeljenje, pošto oni za to nisu dovoljno tipični. Isti je slučaj i sa jednim fragmentom suda sa površinom bušenom rupicama, koji bez bližih stratigrafskih podataka takodje ne smemo bliže hronološki fiksirati.⁴⁶

⁴² Ibidem, 110.

⁴³ Lamb, op. cit. Pl. XXXI, 2, 3; Schmidt, op. cit. 2, nr. 33—34; Bittel, *Prä-historische Forschung in Kleinasien*, T. XI, 3. Za analogije up. i Lamb op. cit. 88 i d. H. Goldman, *Eutresis*, 91 i d, fig. 114, 1, 116, 3; Kunze, op. cit. 23, Abb. 3, T. VI, 1; K. Müller, *Tyrins IV* (1938), 47, T. XXI, 1, 3, 6, 10.

⁴⁴ Drška u obliku jadca: Heurtley, op. cit. fig. 38 c (Kritsana). Rey, op. cit. T. I, 1—3 (Gona, Lembet). Bittel-Otto, op. cit. T. 6, 7. Potpuno identičnih drški ne nalazimo u rano heladskom kompleksu. Drške u obliku jezička: Heurtley, op. cit. fig. 45 d, cat. 206 (Hagios Mamas), 240 (Vardarophsa), 263 (Saratsa), 363, 365—6 (Armenochori); Rey, op. cit. T. II, 1, 2 (Gona, Amatovo). Drške oblika e: Heurtley, op. cit. fig. 37 f (Kritsana), cat. 315 (? — Armenochori); Rey, op. cit. T. II, 3, 5, T. III, 2 (Salamani, Durmuhlu); up. na pr. i Bittel-Otto, op. cit. 19—20, T. III, 5.

⁴⁵ Goldman, op. cit. 92, fig. 116, 1—4 (EH1); Kunze, op. cit. 85, Abb. 41; Müller, op. cit. 52, T. XXII, 10—11; Lamb, op. cit. 84, T. XXXIV, 9; 82, fig. 29 a (Town IV—V); Schmidt, op. cit. 20, nr. 417, 35, nr. 638 (Troja II—V); Bittel-Otto, op. cit. 23—24.

⁴⁶ Oblik čest u vinčanskom neolitu, up. Garašanin, op. cit. 24—25 (nazvano cedila), up. i 53. Za sličnu pojavu u Eutresisu, up. Goldman, op. cit. 106.

Od ostalih predmeta nadjenih u Crnobuki, valja pomenuti piramidalne tegove i jednu karakterističnu formu pršljena za vreteno (sl. 17 c). I jedan i drugi oblik tipični su za rano bronzano doba u Makedoniji.⁴⁷

Završna razmatranja i hronologija

Veoma je teško vršiti precizno datiranje nekog nalazišta sa raznovrsnim materijalom kakav je onaj iz Crnobuki, ako za to nema bližih stratigrafskih podataka. Ipak, i pored svih teškoća, pokušaćemo da kod materijala iz Crnobuki dodjemo do preciznijeg datiranja, ili bar da ukažemo na mogućnosti koje se u vezi sa tim postavljaju.

Sl. 12

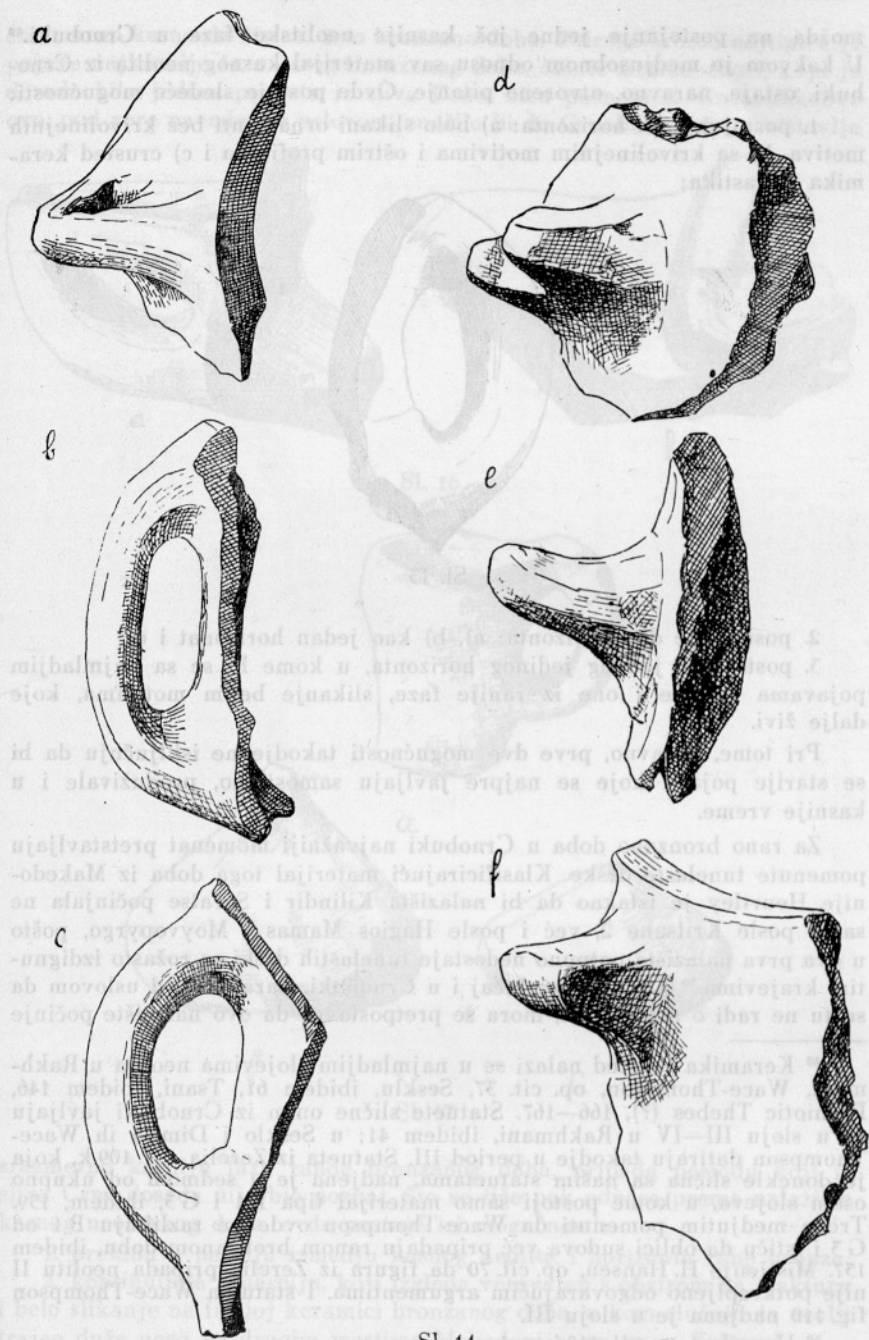
Sl. 13

Pitanje jedne starije neolitske faze na ovom lokalitetu mora zasada ostati otvoreno. Sigurno je međutim da je naselje bilo nastanjeno u mladjoj neolitskoj fazi. Pored ostalog, pojavljuju se ovde i krivolinejni ornamenti i oštrij profili, koji su, po Heurtley-u, tipični za kasniju fazu mladjeg neolita.⁴⁸ No sem toga, postoje u Crnobuki i izvesne pojave koje su inače prilično izuzetne u Makedoniji. To je crusted ornament na tanjiru sa zadebljanim obodom i, uopšte, plastika. Karakteristično je da se oblik tanjira sa zadebljanim obodom javlja samo u ovom jednom slučaju. U Kaputsedes primenjena je crusted tehnika na isti oblik suda, a fragmenti su nadjeni zajedno sa materijalom ranog bronzanog doba, te se postavlja pitanje da li je ovde jedna kasna neolitska faza izdvojena ili se kasnoneolitski materijal već meša sa pojavama ranog bronzanog doba. Ova činjenica, kao i fakat da odgovarajuće plastike nema u Makedoniji ukazuje

⁴⁷ Heurtley, op. cit. fig. 67 w-aa (Armenohori).

⁴⁸ Ibidem, 77.

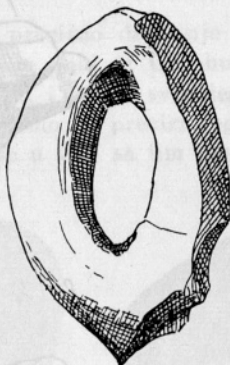

Sl. 14

možda na postojanje jedne još kasnije neolitske faze u Crnobuki.⁴⁹ U kakvom je međusobnom odnosu sav materijal kasnog neolita iz Crnobuki, ostaje, naravno, otvoreno pitanje. Ovde postoje sledeće mogućnosti:

1. postojanje tri horizonta: a) belo slikani ornamenti bez krivolinijskih motiva, b) sa krivolinijskim motivima i oštrim profilima i c) crusted keramika i plastika;

Sl. 15

2. postojanje dva horizonta: a), b) kao jedan horizontat i c);

3. postojanje jednog jedinog horizonta, u kome bi se sa najmladjim pojavama spajale i one iz ranije faze, slikanje belim motivima, koje dalje živi.

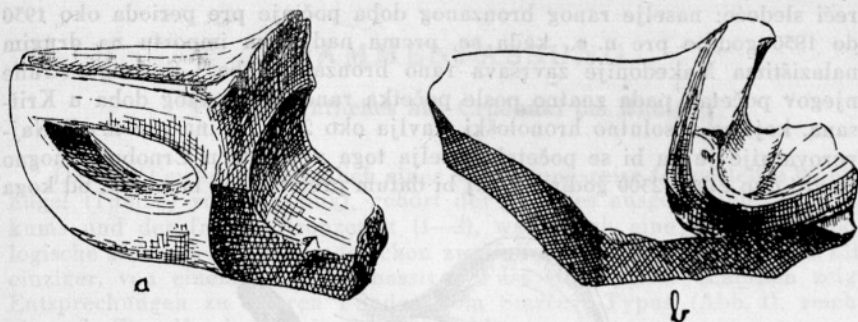
Pri tome, naravno, prve dve mogućnosti takodje ne isključuju da bi se starije pojave koje se najpre javljaju samostalno, produživale i u kasnije vreme.

Za rano bronzano doba u Crnobuki najvažniji momenat pretstavljaju pomenute tunelaste drške. Klasificirajući materijal toga doba iz Makedonije Heurtley je istakao da bi nalazišta Kilindir i Saratse počinjala ne samo posle Kritsane 2, već i posle Hagios Mamas i Moyvopyrgo, pošto u dva prva nalazišta potpuno nedostaje tunelastih drški sa rožasto izdignutim krajevima.⁵⁰ Kako je to slučaj i u Crnobuki, naravno pod uslovom da se tu ne radi o slučajnosti, mora se pretpostaviti da ovo nalazište počinje

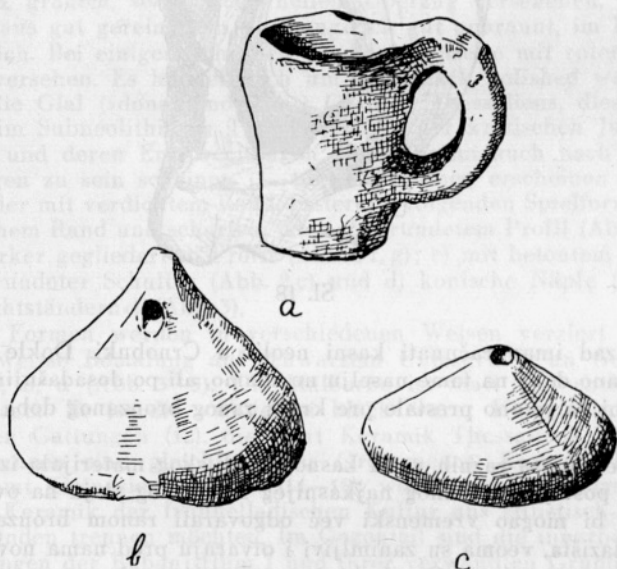
⁴⁹ Keramika crusted nalazi se u najmladjim slojevima neolita u Rakhmani, Wace-Thompson, op. cit. 37, Sesclu, ibidem 61, Tsani, ibidem 146, Phthiotic Thebes (?), 166—167. Statuete slične onim iz Crnobuki javljaju se u sloju III—IV u Rakhmani, ibidem 41; u Sesclu i Dimini ih Wace-Thompson datiraju takodje u period III. Statueta iz Zerelia, fig. 109 k, koja je donekle slična sa našim statuetama, nadjena je u sedmom od ukupno osam slojeva, u kome postoji samo materijal tipa B 1 i G 3, ibidem, 159. Treba međjutim pomenuti da Wace-Thompson ovde ne razlikuju B 1 od G 3 i ističu da oblici sudova već pripadaju ranom bronzanom dobu, ibidem 157. Mišljenje H. Hansen, op. cit. 70 da figura iz Zerelia pripada neolitu II nije potkrepljeno odgovarajućim argumentima. I statueta Wace-Thompson fig. 110 nadjena je u sloju III.

⁵⁰ Heurtley, op. cit. 110 i, n. 4.

srazmerno kasno da živi u rano bronzano doba. S druge strane najtipičnije pojave najkasnije faze ranog bronzanog doba, one iz Armenochori, koja je dosada bila jedina poznata iz sliva Crne, nisu poznate iz Crnobuki. Sve ovo, pod gore navedenim uslovom, značilo bi da Crnobuki, iako predstavlja

Sl. 16

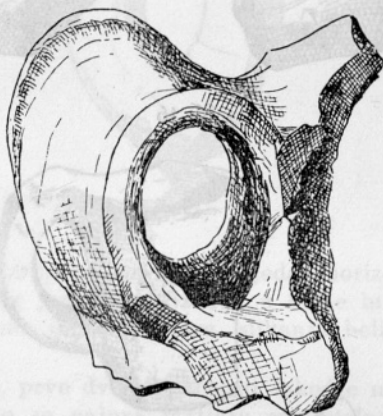
Sl. 17

srazmerno kasniju fazu ranog bronzanog doba, pripada periodu koji iz sliva Crne dosada nije bio poznat. Što se tiče pak odnosa prema nalazištu kasnog neolitskog doba, ovde postoje tri mogućnosti:

1. prekida u naselju izmedju kasnog neolita i horizonta rane bronzne;
2. kontinuiteta u naselju, koji izgleda verovatan s obzirom na frakturu i belu slikanje na finijoj keramici bronzanog doba, u kom slučaju je neclit trajao duže nego na drugim mestima Makedonije, na pr. u Kritsani;

3. postojanje jednog posrednog sloja ranog bronzanog doba — Kritsana 1 do posle kraja Kritsana 2, iz koga nemamo materijala, što je međjutim najmanje verovatno.

U pogledu apsolutnog datiranja nalaza iz Crnobuki moguće je samo reći sledeće: naselje ranog bronzanog doba počinje pre perioda oko 1950 do 1850 godine pre n. e., kada se, prema nadjenom importu na drugim nalazištima Makedonije završava rano bronzano doba.⁵¹ S druge strane njegov početak pada znatno posle početka ranog bronzanog doba u Kritsana, koji se apsolutno hronološki stavlja oko 2600 godina pre n. e.⁵² Najverovatnije je da bi se početak naselja toga vremena u Crnobuki mogao staviti oko 2400—2300 godina.⁵³ Taj bi datum predstavljao momenat od koga

Sl. 18

bi se unazad imao računati kasni neolit u Crnobuki. Dokle je trajalo ranobronzano doba na tome naselju ne znamo, ali po dosadašnjim nalazima izgledalo bi da je ono prestalo pre kraja ranog bronzanog doba na drugim naseljima.

Pitanje odnosa raznih vrsta kasnog neolitskog materijala iz Crnobuki, i problem postojanja jednog najkasnijeg neolitskog sloja na ovom lokalitetu, koji bi mogao vremenski već odgovarati ranom bronzanom dobu drugih nalazišta, veoma su zanimljivi i otvaraju pred nama nove perspektive. S druge strane, u Crnobuki je ustanovljena faza ranog bronzanog doba po svemu sudeći starija od one u Armenochori.⁵⁴ Tako ovo nalazište

⁵¹ Miložčić, op. cit. 47—48.

⁵² Ibidem.

⁵³ t. j. oko sredine ranog bronzanog doba u Makedoniji.

⁵⁴ Neosporno je da su u Crnobuki ustanovljeni i elementi karakteristični i za Armenochori. Međjutim, ono što odlikuje keramiku ovog poslednjeg nalazišta »the everted rims of the bowls, the numerous high-swung ribbon handles and a tentative use of painted ornament« i što po Heurtley u op. cit. 110, nap. 6 označava da je već predjena granica ranog bronzanog

pruža nove podatke i indicije za proučavanje prvobitne istoriji u N. R. Makedoniji. Da bi se ove pretvorile u fakta, trebalo bi preduzeti sistematska, moderna iskopavanja.

ZUSAMMENFASSUNG

Vorgeschichtliches aus Crnobuki bei Bitolj

Der von Fewkes gelegentlich einer Aufklärungsreise festgestellte Wohnhügel (Tumbe) von Crnobuki, gehört der Zeit des ausgehenden Neolithikums und der frühen Bronzezeit (1—2), was durch eine genauere typologische Durchsicht der Funde schon zweifellos erkannt werden kann. Ein einziger, von einem plumpen massiven Fuss stammender Scherben zeigt Entsprechungen zu älteren Funden vom Starčevo-Typus (Abb. 1), reicht aber als Einzelfund zu weitgehenden Schlüssen nicht aus.

Dem jüngeren Neolithikum gehören hauptsächlich Scherben einer mit schwarzem, grauem, selten auch hellem Überzug versehenen, geglätteten Keramik, aus gut gereinigtem Ton, ungleich gut gebrannt, im Bruch grau bis weisslich. Bei einigen Scherben ist die Innenseite mit rotem farbigem Überzug versehen. Es handelt sich um die »black polished ware« Makedoniens, die Glal (»donauländische«) Gattung Thessaliens, dieselbe Ware die auch im Subneolithikum Tigani's und in der kretischen Jungsteinzeit erscheint, und deren Entsprechungen über Thermi auch nach Kleinasien zu verfolgen zu sein scheinen (5—10). Als Formen erscheinen Näpfe und flache Teller mit verdicktem Rand, erstere in folgenden Spielformen: a) mit eingezogenem Rand und scharfem oder abgerundetem Profil (Abb. 2 a, b, d); b) mit stärker gegliedertem Profil (Abb. 2 f, g); c) mit betontem Mundsaum und abgerundeter Schulter (Abb. 2 c) und d) konische Näpfe (oder Füße von »Fruchtständern«) (Abb. 5).

Diese Formen werden in verschiedenen Weisen verziert und zwar: 1. durch weisse Bemalung auf schwarzem Untergrund, an Gefässen der Formen a, b, d (Abb. 3—5). Die Malfarbe ist matt und enthält keinen Graphitzusatz. Es ist die »white on black ware« Heurtley's, mit ihren verwandten Gattungen (12), die Glal Keramik Thessaliens (15). Weitere Entsprechungen sind gleichfalls aus Orchomenos, Korinth, Tigani und Thermi samt Kleinasien bekannt (14—18), wovon wir allerdings die »light on dark« Keramik der frühhelladischen Kultur aus stilistisch-chronologischen Gründen trennen möchten. Im Gegenteil sind die innerbalkanischen Erscheinungen der Bubanj-Hum I und ihrer verwandten Gruppen, obwohl chronologisch jünger von dieser Gruppe nicht zu trennen (20); 2. durch crusted-Bemalung, mit weisser und roter pastoser Malfarbe (Abb. 6), deren beste Entsprechungen in der »crusted ware« Thessaliens, in Kaputsedes und der zwar jüngeren Unterstufe II von Bubanj (Bubanj-Hum I Kultur) vorhanden sind (21—23); 3. durch Rillen und Rippen, wie dies auch sonst aus makedonischen Fundstellen, wenn auch verhältnismässig selten bekannt ist (24). Diese Gattung hat mehr Entsprechungen weiter im Osten und im Rahmen der Vinča-Kultur (25—26); 4. durch eingetiefte Verzierung

doba, nije poznato iz Crnobuki. Jasno je da ipak treba voditi računa o mogućnosti slučaja, makar ova bila i slabo verovatna.

(Abb. 7 a), deren Motive jenen der Gattung 1. und 3. völlig entsprechen, wobei scheinbar durch Eintiefung bis zum weisslichen Kern der Gefässwand, derselbe Verzierungskontrast von hell und dunkel wie bei jener angestrebt wurde. Viel mehr als in Makedonien scheint diese Ware im Osten verbreitet zu sein (27—29); 5. durch Ritzung und Punktierung (Abb. 7 c) wie sonst auch auf anderen Fundstellen in Makedonien (30, 31). Es ist hervorzuheben, dass die Verzierungsart 2 bisweilen nur von einem Teller mit verdicktem Rand bekannt ist. Als Henkel wurden ausschliesslich Ösen, zum Teil durchbohrt, angewandt.

Die Idolplastik (Abb. 8—13) erscheint in zwei Grundtypen: A. stehende und B. sitzende Idole. Letztere Gruppe zerfällt wieder in einen groben und einen etwas feineren Typ, bei dem anscheinend die Darstellung einer auf einem Sessel sitzenden Figur angestrebt wurde. Bei den Idolen vom Typ A und der primitiven Gruppe von B (Abb. 8, 12) ist auch das zum Ansetzen eines abgesonderten Kopfes bestimmte Loch besonders kennzeichnend. Bei der besseren Gattung erscheinen nach unten gebogene Arme und ein stilisierter Kopf (Abb. 9—1). Beide Gattungen finden ihre nächsten Entsprechungen im ausgehenden Neolithikum Thessaliens (32, 33).

In der frühen Bronzezeit entspricht die bessere Keramik in ihrer Machart noch immer der jungsteinzeitlichen, wobei ein Bruchstück sogar Spuren der weiss auf schwarz Bemalung trägt. Allerdings ist durch weniger sorgfältigen Brand eine Farbenverschiedenheit entstanden, die oft auf ein und demselben Gefässe vorhanden ist, was übrigens auch von anderen Fundstellen Makedoniens bekannt ist (34). Das Scherbenmaterial weist einhenkelige (vielleicht zweihenkelige) Gefässe auf, wie diese auch im Neolithikum gelegentlich erscheinen (Abb. 14 b, c, 15) (33), jedoch stammen die besten Entsprechungen aus der Bronzezeit (36—39). Die grobe Hauskeramik ist viel reicher vertreten. Leider ist der Formenschatz dieser Gruppe aus dem Scherbenmaterial nicht einwandfrei zu ermitteln. Allerdings sind konische Näpfe mit Griffklappen (Abb. 14 f), eine konische Deckelform (Abb. 17 b), Miniaturgefässe (Abb. 17 a) und grössere mit verschiedenen Henkelarten versehene Gefässe vorhanden. Gewisse Erscheinungen (Deckel und Miniaturgefässe) haben mehr oder weniger nahe Entsprechungen in anderen Fundstellen und Fundgebieten (40). Als Henkel- und Griff-Formen seien angeführt: a) breite Bandhenkel, »tubular lugs«, deren Form die Weiterentwicklung der ersten Erscheinungen dieser Art aus Kritsana 1—2 darstellen (Abb. 18) und auch im frühhelladischen und kleinasiatischen Kreis erscheint (42—43); b) gewöhnliche Bandhenkel; c) eine Art wish-bone Henkel (Abb. 14 a); d) Griffklappen, deren folgende Variante e) mit seitlichen Hornansätzen versehen ist (Abb. 14, d—f). Auch diese Formen sind mit Entsprechungen in den öfters erwogenen Gebieten in Beziehung zu bringen (44). Dies gilt auch von den plastischen Handhaben (Abb. 16 b) (45) und der Form (Abb. 16 a), während Netzbeschwerer und Spinnwirtel die für die makedonische frühe Bronzezeit typische Formen annehmen (Abb. 17 c) (47).

Der in Crnobuki bestehende Mangel an stratigraphischen Beobachtungen gestattet keine völlig sichere feinere chronologische Einteilung. Wir müssen uns also mit Vermutungen und Angabe verschiedener diesbezüglichen Möglichkeiten zufrieden erklären. Ausser der Möglichkeit einer Ausscheidung einer älteren neolithischen Phase, die vorläufig nur andgedeutet werden kann, ist die Wahrscheinlichkeit des Bestehens einer jüngstneolithischen, in Makedonien bisweilen fast unbekannt Phase, die durch crusted-Bemalung und die Idolplastik vertreten ist, besonders hervor-

zuheben (49). Dabei sind folgende drei Möglichkeiten zu erwähnen: 1. das Vorhandensein von drei (white on black-gradlinig, white on black kurvilinear, crusted mit Idolplastik), zwei (Gleichsetzung der beiden white on black Gattungen, crusted mit Idolplastik) oder einer Phase (Gleichsetzung aller angeführten Gruppen), wobei natürlich bei den zwei ersterwähnten Möglichkeiten auch ein Weiterleben der ursprünglich älteren, unabhängig erscheinenden Gattungen in späterer Zeit in Betracht kommen muss. Für die frühe Bronzezeit in Crnobuki würde auf Grund der Bandhenkelformen die Zeit des Beginns von Kritsana und Saratse (Early Bronze) als terminus ante quem non in Betracht kommen. Die Spätstufe von Armenochori scheint uns Crnobuki nicht erreicht zu haben (54), dies natürlich unter Voraussetzung, dass die bisweilen vorhandenen Funde zur chronologischen Auswertung ausreichen. Auf Grund der Schätzungen Milojčić's würden wir ein Datum um 2400—2500 für den Beginn der frühen Bronzezeit in Crnobuki vorschlagen (51—53). Dadurch wäre auch nun im Crnagebiet eine Armenochori vorangehende frühbronzezeitliche Phase erwiesen. Es ist jedoch selbstverständlich, dass eine sichere Lösung der hier gestreiften Probleme nur durch systematische Grabungen endgültig erreicht werden kann.